

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2020-11

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир ҳайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.

Абдуллаев Равшан Бабажонови, тиб.ф.д., проф.

Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.

Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.

Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Қодиров Шавкат Юлдашевич, қ/х.ф.н.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Рахимов Рахим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рўзбобоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.

Рўзимбоев Сапарбой, ф.ф.д., проф.

Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотилов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№11(68), Хоразм Маъмун академияси, 2020 й. – 314 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

© Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2020

МУНДАРИЖА

АРХИТЕКТУРА ФАНЛАРИ

- Дурдиева Г.С., Рустамов И.О.** Основные принципы реконструкции исторической части г.Хивы 6
- Исматов С., Рабиев Ф.** Қишлоқ жойларида якка тартибда қуриладиган уй-жойларни миллий анъаналар асосида замонавий тарзда қуришнинг айрим масалалари 8

БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

- Yo'ldoshev K.R., Yusupov H.R, Raximov Sh.Sh.** Xorazm viloyati sharoitida eyxorniya suv o'simligini ko'paytirish va undan oqova suvlarni tozalashda foydalanish 10
- Абдукаримов Ш. С., Мақамов А.Х., Бобохужаев Ш.У., Санамьян М. Ф., Буриев З.Т.** Ёўзанинг 4 хромосомаси алмашган дурагай авлодларини ssg маркерлар ёрдамида молекуляр ўрганиш 12
- Абдулазизова Ш.К.** “Сурхон” давлат кўрикхонаси куруклик моллюскалари 14
- Аннамуратова Д.Р., Тажиева О.А., Жуманазарова Н.Ж.** Соя уруғига экишдан олдин ишлов беришнинг ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига таъсири 17
- Арепбаев И.М., Аметова Н.И., Аметов Я.И., Жуманов М.А., Матекова Г.А., Турдыбаев К.** Қорақалпоғистонда қашқалдоқ *Fulica atra* экологияси бўйича материаллар 19
- Бекчанов Х.У., Бекчанов М.Х., Комилжанова Г.К.** Фауна семейства пяденицы - (*Geometridae*) в условиях Хорезмского оазиса 22
- Болтабоев А.С., Қўчқоров А.Х., Ибрагимов Қ.С.** Хоразм вилояти Хива тумани ғўза ва беда агроценозида ҳамда сабзавот экинларида тарқалган мирид (*Miridae*) қандалаларнинг турлар таркиби ва ўсимликлар билан озикланиши 26
- Наджиев Ж.Н., Арамов М.Х., Тўраев Д.Ш.** Баклажон биринчи авлод (F_1) дурагайларида гетерозис самарадорлиқнинг намоён бўлиши 29
- Раззақов Қ.Б., Ганджаева Л.А., Абдуллаев И.И., Отаев О.Ю.** Хоразм вилояти қарам агроценози фитофағларининг тур таркиби 32
- Рашидова Д.К., Амантурдиев Ш.Б., Оксенгендлер Б.Л., Рашидова С.Ш.** Механизм действия нанопрепаратов на длину проростков 37
- Рашидова Д.К., Якубов М.М., Шарипов Ш.Т., Мамедов Н.М.** Качество производства элитных семян хлопчатника 44
- Тешабоева Ш.А., Мустафаев И.М.** Ўзбекистонда Бухоро бодом (*Amygdalus bucharica* korsh.) да учрайдиган замбуруғ касалликлари ва уларни тарқалиши 49
- Хасанова Л.Ю.** Выделение бактериальных штаммов по активности амидазы из разных источников 53
- Яхьяев Х.К., Рахмонова Г.Р.** Ўзбекистонда етиштирилаётган қовун навлари зараркунанда ва касалликларига қарши кураш чоралари 55

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

- Abdullayev F.O., Matkarimov I.B.** Hududning sayyohlik brendini yaratishda raqamli marketing 59
- Vabajanov J.F.** Kichik biznesning davlat iqtisodiyotidagi o'rni 61
- Matyakubov U., Akhmedov Sh.** Exploring cluster approach development of tourism industry 63
- Бойманов Э.Ғ.** Ўзбек тили манбаларида қўлланган илк туристик терминлар хусусида 66
- Ғуломов Н.Ф., Бекчанов Д.М.** Худудларда рақамли иқтисодий жорий этишнинг тайёрлигини баҳолаш усули 69
- Джуманова А.Б.** Совершенствование управление использованием материальных запасов унитарного предприятия “O'ZTEMIRYO'LMASHTAMIR” 75
- Джуманова А.Б., Султанова С.М.** Преимущества учета затрат и финансовых результатов внутрипроизводственных сегментов предприятия 78
- Кушакова М.Н.** Малый бизнес и частное предпринимательство- жизненная необходимость экономического роста 80
- Орипов А.А.** Ижтимоий-иқтисодий тизимларда хизматлашув даражаси ва рақамли хизматлар самарадорлигини оширувчи бошқарув механизмларини такомиллаштириш 81
- Салаев С.К., Ражабов А.Х.** Инновацион тараққиёт моделига ўтишда хориж мамлакатларининг айрим тажрибалари 86
- Султанова С.М., Джуманова А.Б.** Практические вопросы информационного обеспечения учётного процесса в АО «Ўзбекистон темир йўллари» 92

ТАРИХ ФАНЛАРИ

- Abdunosirova H.E.** Ilm-fan va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning dolzarb masalalari 95
- Allanazarov S.B.** Qadimgi xorazmliklar yashagan geografik hudud hamda ularning antropologik tuzilishi 97
- Begmatov R.A.** Mahmudxo'ja Behbudiyning badiiy ilmiy merosi va uning yoshlar ma'naviyatini shakllantirishdagi o'rni 100
- Хамраева Н.Н.** Yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda milliy va umuminsoniy

qadriyatlarining o'rni	102
Абдримов Б.М. Хазария ва Булғордаги хоразмликлар	104
Абдуллаев З. Туркистонда зўрликка, мусодарага йўналтирилган қарорлар	109
Агзамходжаева Ш.С. Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлик рамзи ёшлар учун ибрат намунаси	112
Амонов М.У. XVIII-XIX асрларда Марказий Осиёда нақшбандия-мужаддия тариқати билан боғлиқ меъморий ва эпитафик маълумотлар	114
Гаффоров Я.Х. Буюк ипак йўли – илм-фан ва маданиятлар бирлашуви йўлидир	123
Ғуломов Х.Ғ., Кенжаева Н.С. Помир баланд тоғ экспедициясининг ташкил этилиши, тузилиши ва аҳамияти	125
Ибрагимов Б. Қорақалпоғистон янги тарихи юрт фидойилари хотирасида	129
Косымбетова Д. Латинизация в Каракалпакстане 1928-1940-е годы	134
Махмудова Н.Б. «Кяризы» и «кяризные» суды	137
Мирзаев Б.Н. Бароқхон ёхуд Наврўз Аҳмадхон шахсининг ёзма манбалардаги тавсифи	139
Нарманов Ф.А. XX асрнинг 20-30 йилларида қизил чойхоналар фаолияти	141
Нормуродова Г.Б., Аҳмедова З. XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида Самарқанд вилоятининг баъзи демографик масалалари хусусида	144
Нуруллаева Н.К. Культурное взаимовлияние и взаимообогащение народов Хорезмского оазиса	147
Расулова Н.С. Сиёсий партиялар шаклланишининг объектив зарурати	149
Рашидов Ш.Т. СССРдаги “Илиқлик” ва унинг Ўзбекистондаги ижтимоий ҳаётга кўрсатган таъсири	152
Саитқасимов А. Марказий осие алломалари илмий қарашларида инсон ва жамият муносабатлари таҳлили	155
Тожиева Ф. Хива хонлигида қулчилик муносабатлари	158
Торениязов Ж. Научное исследование истории каракалпаков, проживавших в Южном Приаралье	160
Тўпчиев У.С. Туркистон ўлкаси иқтисодиётида виночилик саноатининг ўрни	162
Турдалиев Ж.Р. Илк ўрта асрларда Суғдада шишасозликнинг ривожини	164
Хайтов Б.Т. Ёшлар маънавиятини юксалтиришда жаҳид адибларининг ўрни	167
ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ	
Axmedova Sh.M. The basis of teaching speaking in literature	170
Bozorov S. Badiiylik mezonlari va konflikt talqini	171
Donieva D.P. Effective ways of teaching geminant consonants in Uzbek and English languages	174
Haydarova D. Improving the methodology of teaching English	175
Husanova R.X. Fariduddin Attor asarlari g'arb olimlari tadqiqotlari talqinida	177
Islomov D.Sh. Abdulla Qodiriyning hayoti va uning o'zbek adabiyotiga qo'shgan hissasi	179
Kabulova G.U., Kim S.T. Erkin A'zam nasrida kinoya va uning ko'rinishlari	181
Komilov J.K. Process of forming alphabetic system for successful communication	183
Kudratova Sh.K. Tarjimoni nazmiy va nasriy bayon etilishi	185
Nashirova Sh.B., Nashirova D.B. Innovative methods of distance language teaching for non-philological faculties	186
Odinayeva N. Motivation and communication in distance learning of foreign languages	188
Pulatova N. Innovative approach to teaching a foreign language	189
Radjabov R.R. Moyens d'exprimer du sens futur dans les constructions hypothetiques	191
Rakhimova M.T. The use of authentic materials in teaching german	193
Raxmonov D.X. Nutq texnikasi	194
Safarova Z.R. Development and formation of media-competence in teaching foreign languages	196
Saidova M.U. Kris Boldikning “The concise Oxford dictionary of literary terms” lug'atidagi adabiyotshunoslik terminlarining semantik tahlili	198
Saidova Z.U. Organization of the educational process in the framework of a multi-level approach to teaching English	200
Tursunova M.E. Ispan tilida omofonlarning berilishi	202
Tursunova M.E. Ispan tilida rang belgilarining grammatik xususiyatlari	204
Абдурахманова М.У. Тиббий терминологияда юнонча-лотинча ўзлаштирма сўзлар	205
Адамбаева Н.К. “Фирдавс ал-икбол” асарининг Ю.Брегель таржимасига хос хусусиятлари	207
Бобожонова Н. Ҳабиб Саъдулланинг “Юсуф ва Зулайҳо” драмасида анъанавий сюжет талқини	210
Бобокалонов П.Р. Каноник модели нутқий ҳосилаларнинг толерантлик аксиомаси тадрижий ривожини билан боғлиқлиги	214
Ғазиева М.М. Нутқ темпининг функционал белгилари хусусида	217
Дўстова С.С. “Тазкирай шуаро”нинг яна бир қўлёзмаси	220
Зокирова Н.С. Теория транслатологии: от переводческой традиции к транслатологии	222
Икрамова Х.М. Из истории становления клинических терминов	225

Каюмова Ш.К., Бўрикулов О.О. Лексик бирликларни таржима қилиш муаммолари	227
Қосимова Н.Ф., Рузиева Н.Х. Инглиз тилида хушмуомалалик категорияси ва унинг ижтимоий-лисоний воқеалари	229
Қўзиёв У.Я. XX асрда ўзлашма сўзларнинг меъёрлашуви масаласи	232
Отажонов М. Мифнинг бадиий контекстдаги семантик вазифалари	235
Садинова Н.У. Иш юритиш терминологиясида вариантлик ҳодисаси	238
Эрматов И.Р. Ўзбек тили ундош фонемалари тизимда гипероним-гипонимик муносабатлар	240
Юсубова Р.Н. Киноявий тежамнинг лингвопоэтик имкониятлари	243

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ФАНЛАРИ

Ахмедов Ж.Х., Жабборов Ж.С., Холлиев Э.Э., Ахмедов Д.Д. Назорат кўчатзориди парваришланган ғўза тизмаларининг технологик сифат курсаткичлари	246
Баратова М.Р., Қосимова Ш.М., Бустонова С.С., Хидирова Н.К. Эффективность биостимулятора Учкун при выращивании огурца (<i>Cucumis sativus</i> L.) в условиях Андижанской области	247
Матякубов С.К., Санамьян М.Ф., Намазов Ш.Э., Бобохужаев Ш.У. Турлараро чатиштириб олинган F ₁ – F ₃ дурагайларнинг айрим цитогенетик таҳлил	251
Мирзаев Л., Садулаев А. Қорақалпоғистон Республикаси Оролбўйи худуди тупроқларининг унумдорлигини оширишда ўтмишдош дон-дуккакли экинлардан сўнг ғўзада минерал ўғитларнинг макбул қўллаш меъёрларини ишлаб чиқиш	252
Низомов Р.А., Садуллаев С.М., Халимова М.Ў. Хоразм вилоятида етиштириладиган кечпишар қовун генофонди таркибидаги айрим навларининг ўсиши ва ривожланиши	257
Рузметов М.И. Самарқанд вилояти яйлов тупроқларининг морфогенетик хусусиятлари	260
Турдиметов Ш.М. Мирзачўл воҳаси тупроқлари мелиоратив ҳолатининг ўзгариши	264
Саимназаров Ю.Б., Якубов М.М., Шерипбаев Н.С. Олма дарахтининг танасини турли симбағазларга мослаб шакллантириш усулларининг ҳосилдорликка таъсири	267
Турғунов М.М., Пулатов М.К. Суғориладиган ўтлоқи тупроқларда захарли тузлар миқдорини лазерли текислаш таъсирида ўзгариши	270
Худайев И.Ж., Фазлиев Ж.Ш. Қишлоқ хўжалиги экинларини суғоришнинг сув тежамкор техника ва технологияси	272
Шомуротов Ш.Ш. Сув ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари	275
Яхекулова М.А., Жураева К.Т. Влияние биостимуляторов на рост развитие и урожайность подсолнечника	277

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

Abdumalikova Z.I. Pedagogik qobiliyat va uning asosiy turlari	280
Mirzayev S.A. Pedagogik faoliyatiga kreativ yondashuv	281
Muhammadjonov M.Sh., Tursunov A.Sh. The use of new pedagogical technologies and their importance in the educational process	283
Nishonova M.M., Qipchaqova G.M. O'quv jarayonini tashkil etish texnologiyalari bo'yicha xalqaro integratsiya	284
Qipchaqova G.M., Nishonova M.M. Tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish	286
Qipchaqova Yo.H., Mirzasharipova M.D. Tarbiyachi va uning jamiyatda tutgan o'rni	287
Rahmatshoyev I.N., Muhtorov D.N., Sobirov M.N. The positive and negative of online learning	289
To'xtayev N.T. Yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning pedagogik jihatlarini	290
Джалолова Д.Ф., Нематова Л.Х., Худойбердиева С.Н. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларида тадқиқотчилик компетенцияларини шакллантиришда интерфаол ўқитиш методлари имкониятлари	292
Қодиров Х.М. Дарс самарадорлигини оширишда инновацион педагогик технологияларни қўллаш зарурати	298
Саидова Х.Х., Эргашева М.Р. Қобилият ва истеъдодга, ўқитувчининг педагогик фаолиятига психологик ёндашув	299

ТЕХНИКА ФАНЛАРИ

Зойирова С.З., Камалова М.Б. Полиэтилен материалларидан тайёрланган қоплама симларининг хоссалари	302
Неъматова С.Ў., Тешаева М.Ш., Исмаилов С.Ш. Чикинди полимерларга ишлов бериш асосида янги композициялар олиш технологияси	306
Ниязова Р.Н., Хужакулов К.Р. Основные теоретические принципы оптимизации жирующих композиций и экологические проблемы жирования кож хромового дубления	308
Садикова М.М. Совершенствование технологии и оборудования полимерных композиционных материалов в пищевой промышленности	309

ТАБРИК

Илмга бағишланган умр	311
------------------------------------	-----

4. Кильмухаметов Т. Поэтика башкирской драматургии. – Уфа: Башк. кн. изд-во, 1995. – 335 с.
 5. Ҳабиб Саъдулла. Танланган асарлар. II жилд / Масъул муҳаррир Ҳ.Шарипов. – Тошкент: “Шарк”, 2002
 6. Зумрад ва Қиммат (ўзбек халқ эртаклари). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.67.

УЎК 81-13

КАНОНИК МОДЕЛЛИ НУТҚИЙ ҲОСИЛАЛАРНИНГ ТОЛЕРАНТЛИК АКСИОМАСИ ТАДРИЖИЙ РИВОЖИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

П.Р. Бобокалонов, тадқиқотчи, Бухоро Давлат Университети, Бухоро

Аннотация. *Мазкур мақола канолик модели нутқий ҳосилаларнинг толерантлик аксиомаси тадрижий ривожини билан боғлиқ ўзбек ва француз тиллари қиёсий аспектига прагматик, лингводидактик, социолингвистик ва компаратив тадқиқотга бағишланган.*

Калим сўзлар: *систем-структур таълимот, компаратизм, логицизм, структурализм, натурализм, социологизм, психологизм, канолик модели нутқий ҳосилалар, толерантлик, гипогипероним, гипоним, “сабр” лексемаси*

Аннотация. *Данная статья посвящена прагматическому, лингводидактическому, социолингвистическому и сравнительному изучению сравнительного аспекта узбекского и французского языков, связанного с постепенным развитием аксиомы толерантности к речевым продуктам канонической модели.*

Ключевые слова: *системно-структурное учение, компаратизм, логистика, структурализм, натурализм, социология, психология, каноническая модель речевых продуктов, толерантность, гипогипероним, гипоним, лексема «терпение»*

Abstract. *This article is devoted to the pragmatic, linguodidactical, sociolinguistic and comparative study of the comparative aspect of the Uzbek and French languages associated with the gradual development of the axiom of tolerance of speech products of the canonical model.*

Keywords: *System-structural doctrine, comparatism, logistics, structuralism, naturalism, sociology, psychology, canonical model of speech products, tolerance, hypo-hyperonym, hyponym, lexeme "patience"*

“Тил – инсонлар ўртасидаги алоқа воситаси, кишилик жамиятининг маҳсули эканлигини аниқлаш ва жамият тараққиётини тилсиз ва тил равнақини жамиятсиз тасаввур этиш мумкин эмас” [8]. Жамият учун ҳаводек зарур бўлган тил турли даврларда олимлар томонидан турлича талқин этилган ва тилшунослик тараққиёти тарихида компаратизм, логицизм, структурализм, натурализм, социологизм, психологизм каби ўнлаб оқимларнинг кириб келишига сабаб бўлган ҳамда бу тадқиқот йўналишлари амалий жиҳатдан фаннинг у ёки бу жиҳатларини ўрганишда муҳим вазифа бажарган.

Систем-структур таълимотда лисон//нутқ ҳодисалари диалектик қонуниятлар методологияси асосида таҳлил қилинади. Тизим асосида ташкил топган тил яхлит бир бутунлик ҳисобланиб, унинг унсурлари ташкил этувчилик тамойилига асосан ана шу бутунлик доирасида ўзаро боғланган бўлади. Бу айни кунда нафақат ўз она тилини, балки хорижий тилларни қиёсий-типологик аспектда систем-структур тилшунослик натижалари заминидан ҳам ўрганишга имкон беради. Бу жараён лингвистик интерференция майдони деб юритилади. Бу нафақат тил сатҳларини ўрганиш билан, балки халқаро ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий муаммоларни миллий тил негизи асосида ҳал қилишга ёрдам беради. Диалектика ва тасаввуфда ўзаро алоқадорликда бўлган **фаҳм** ва **идрок**, **зот** ва **тажалли**, **кулл** ва **жузв**, фалсафий **моҳият** ва **ҳодиса**, **имконият** ва **воқелик**, **умумийлик** ва **хусусийлик**, **сабаб** ва **оқибат** категорияларининг талқинига таянади [2, 3-123].

Канолик модели нутқий ҳосилалар (бундай буён қисқ. КМНХлар) когнитив лингвистика, социолингвистика ва компаратив типология асосида грамматик шаклланган гаплар (бундан буён қисқ. ГШГ) дан фарқли равишда ўрганилади. КМНХларнинг миллий онг ва тафаккурнинг шаклланиши билан боғлиқлиги миллий кадрият саналмиш толерантлик аксиомасининг тадрижий ривожини систем-структурал, лингводидактик ва компаратив методлар асосида ўрганилаётгани социолингвистик тадқиқот олиб боришга сабаб бўлади.

Қиёсий тилшунослик, социолингвистика, нейропсихолингвистика, когнитив лингвистикадаги муаммоларга КМНХларнинг структур қурилиши масаласига ойдинлик киритиш, уларнинг ижтимоий онг ва толерантлик руҳиятига таъсирини экстралингвистик-коммуникатив восита сифатида намоён бўлишини аниқлаш, таълим жараёнида “ғайриоддий”, “номеъерий” деб саналган ҳодисаларни “меъерий” бирликлари билан боғлиқ равишда ўрганишга ва уларнинг тўғри тушунилишига ёрдам беради [2, 3-123].

Ўзбек ва француз тиллари синтаксиси қиёсий аспектида лисон//нутқ фарқияти муаммоларидан бири содда гап ва КМНХларнинг қурилиши масалалари ва нутқий ҳосилаларнинг жамият тараққиётига таъсири масалалари назарда тутилади. Унда синтактик, лексик-семантик, стилистик соҳалар таҳлилга тортилади. КМНХларнинг ўрни назарий жиҳатдан аниқланади. КМНХларнинг социолингвистик, когнитив лингвистик талқини ва уларнинг экстралингвистик қиймати назарий жиҳатдан белгилаб олинади. КМНХларнинг ижтимоий онг ва толерантлик руҳиятига таъсирини

экстралингвистик-коммуникатив восита сифатида намоён бўлиши градуономик ва гипономик ўсувчанлик даражаларида аниқланади. Ана шу барқарор ва стихияли ёндашувларни тизим асосида ўрганиш, инсон тафаккурининг шаклланишида лингводидактик омилларнинг ижтимоий-сиёсий ўрнини белгилаш, унинг тадрижий ривожини изоҳлаш, шунингдек, бадий асарларда алоҳида нутқий ҳосилаларнинг ўзига хос кўринишларини ўрганиш тилшуносликда оралик учинчи бўлиб турган КМНХларнинг семантик-структурал, социоллингвистик, типологик ва когнолингвистик нуқтаи назардан қиёслашга ёрдам беради.

Профессор А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқаровалар каби олимларнинг содда ва қўшма гап тадқиқи ишлари анъанавий тилшунослик асосида рус тилшунослигидан андоза олгани маълум. “Тил тўғрисидаги қонун” ва Мустақиллик шарофати билан систем-структур тилшунослик нуқтаи назаридан Р.Сайфуллаева, Б.Менглиев, М.Абузалова, Ш.Акрамов, М.Бошмонов, З.Эралиева, С.Назарова, Р.Бобокалонов, Л.Раупова ва бошқалар ўзбек тилида гапнинг минимал қурилиш қолипни (қисқ. ГМқК) кесимлик категориясига мувофиқ алоҳида ўрганиб, а) *грамматик (морфологик) шаклланган гаплар (WPM)*га ва б) *семантик-функционал шаклланган гаплар (WP)*га ажратдилар ва унинг туркона хусусиятлари аниқланди. Бошқа тиллар қатори айнан ўзбек ва француз тилларидаги оралик учинчи – атипик (каноник) гапларни компаратив ўрганишга замин тайёрланди [2, 3-123].

Французча-ўзбекча гапларнинг систем-структурал, лингводидактик ва компаратив таҳлили асосида субстанциал (формал-функционал) тадқиқ усулига йўл очилди. Тилдаги “меъерий” ва “номеъерий” синтактик ҳодисаларни аниқлаштиришга амалий ёрдам берди, шунингдек, когнитив тилшуносликка асосан инсон онги билан боғлиқ нутқий ҳосилаларнинг алоҳида лексик, морфологик, синтактик сатҳ бирликларини ажратиб ўрганиш - *ГШГ* ва *семантик-функционал шаклланган гаплар (қисқ. СФШСГ)лар* кўринишларини фарқлаш, тил сатҳларининг бўлинувчанлик, яхлитлик, бутунлик, яқкалик, мураккаблик каби диалектик компаратив таҳлиliga имконини яратди.

СФШСГларнинг анъанавий кўринишлари Э.Шодмонов, С.Усмонов, Б.Ўринбоев, Ҳ.Болтабоев, Р.Комилжонова, С.Саноев, Р.Мўминова, Ғ.Зикриллаев, А.Ҳазратқулов тадқиқот ишларида ва систем-структур кўринишлари эса Р.Сайфуллаев, Р.Бобокалоновларнинг илмий изланишларида ўз ифодасини топган.

Каноник модели французча-ўзбекча гапларнинг систем-структурал, лингводидактик ва компаратив таҳлили толерантлик руҳиятига боғлиқлиги, социоллингвистик, когнитив лингвистик ва қиёсий-типологик талқини, уларнинг лисоний лексик-грамматик тизимдаги ўрни ва бошқа лексик бирликлар ҳамда ГШГлардан фарқлари, шунингдек, КМНХларнинг зотий (онтологик, субстанциал) табиати миллий онг ва тафаккурнинг шаклланишида толерантлик тарбиясига тадрижий таъсири борлигига, толерантликнинг миллий концепцияси асосида КМНХларнинг социоллингвистик, когнитив лингвистик ва уларнинг экстралингвистик моҳиятини ва қийматини белгилаб олишга, КМНХларнинг ижтимоий онг ва толерантлик руҳиятига таъсирини экстралингвистик-коммуникатив восита сифатида намоён бўлишига, КМНХларнинг иерархик ривожланиши ва таснифига оид лексик-семантик турларини қиёсий чоғиштириш ҳамда уларнинг градуономик ва гипономик ҳолатига эътибор қаратиш асосида ўрганилишига йўл очади. Чунончи, француз тилида мустақил қўлланадиган: *Attention! Doucement! Tout doux! En avant! Eh! Malheur! Sapristi! Bah! Marche! Silence! Stop! Paix! Bravo! Parbleu! Chameau! Mince! Dommage! Veine! Ça alors! Grâce! Allons! Courage! Diable! Mon Dieu! Bonne Mère! Jamais! Non! Bon! Bien! En bien! Ah ça! Assez! Tant pis! Tenez! Encore! Vas-y! A la bonne heure! Voilà! Merci! Admirable! Enfin! Par exemple!* каби ундов, модал, тасдиқ-инкор, тақлиф-хитоб сўз-гаплар мисол бўлади.

Толерантлик ўзбек халқига хос бўлган улғу фазилат. Бундай фазилат ҳамма халқларда бир хил бўлавермайди. Баъзи олимлар толерантликни ахлоқшунослик фанига мансуб категория сифатида талқин қилишади. Баъзи манбаларда толерантликнинг маънавий-маърифий вазифаларини талқин қилувчилар шахслараро ва гуруҳлараро белги-муносабатларига кўра маданиятшунослик фанининг муҳим категорияси деб, яна баъзилар эса давлат ва сиёсат нуқтаи назаридан бу лексема политология фани терминига айланганлигини таъкидлашади. Социологлар ижтимоий ва демократик ўзгаришлар мисолида бу атама остида фикрлар хилма-хиллиги ва ранг-баранглиги мужассам бўлганлигини кўрсатишади [3, 2-266]. Мазкур ишда толерантлик тилшунослик коди сифатида социоллингвистик йўналишда тадқиқ қилинмоқда. Толерантлик коди (мутлақ лексема) занжирида гипо-гипероним ҳодисаси сифатида “сабр” лексемасининг гипонимлар қаторидан жой олишини куйидаги тизимда кузатиш мумкин:

Толерантлик (бағрикенглик) = кечиримлилик (кечирим, авф, тўзим, олижаноблик) + адолат (одиллик, холислик, ҳаққонийлик, ҳаққоният) + сахийлик (ҳомийлик, ҳотамлик, олижаноблик, бирон нарсани аямаслик, эзгулик) + олижаноблик (олиймақом, юқори даражада одобли, олиҳиммат, ўта одамохун, юқори ҳимматли инсон) + мардлик (жасурлик, ботирлик) + ҳиммат (яхшилиқ, марҳамат, ёрдам, саховат, олижаноблик)+очиқкўнгиллилик (хушфёъллик, беғуборлик, хушчакчақлик) + диёнат (1. Виждон, виждонлилик, инсоф, андишалиқ, 2. Ййжонлилик, диндорлик, тақводорлик) + сабр (1. Тўзим, тоқат, 2. Чидам, бардош, 3. Шукр, қаноат) + қаноат (1. Бориға кўниш, нафсни тийиш, 2. Мамнунлик, хурсандлик, мамнуният, қониқиш, 3. Шукроналик, чидамлилик, бардошлилик) + хилм

(ҳалимлик, мулойимлик, хушфёъллик) + хайрихоҳлик (маъқуллаш, олқишлаш, қўллаб-қувватлаш) + шукр (розилик, тийилганлик, қаноатлилик)... + (N)².

Луғавий жиҳатдан “сабр” арабча сўз бўлиб, биринчи маъноси - ”ошиқмасдан кута билиш ёки ўзини тия олиш, тўзим, тоқат”, иккинчи маъноси “чидам, бардош”, учинчи маъноси “қаноат”дир. Синоним равишда “сабр-бардош” (арабча-форсча), яъни “сабр ва бардош, тўзим ва чидам” сўзи ишлатилади [4,6]. Шунингдек, “сабр” сўзининг уядош-синонимик қаторида сабр-тоқат (сабр-тоқатли), сабр-қаноат (сабр-қаноатли), сабр-қарор қўшма сўзлари ҳам жой олади.

Фалсафий тушунча сифатида “сабр” – инсоннинг матонатли ва бардошли бўлишига, иродасини мустаҳкамлаш ва ҳаётга теранроқ назар ташлаш қобилиятларини тарбиялашнинг ахлоқий-руҳий пилапоёси саналади. Буни “Сабрнинг таги – олтин”, “Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар”, “Ақлингга ақл қўш, жаҳлингга сабр”, “Сабрни чидаганга чиқарган” каби мақоллар мавжуд. Ҳаттоки, “Етти ўлчаб, бир кес”, “Катта ошга шошил, катта ишга шошилма”, “Шошилган қиз эрдан ёлчимас”, “Аркон (ёки қалмоқ) ни узун ташлаб қўй” каби ҳикматли сўзлардан англаш мумкин.

Диний тушунча сифатида Қуръони Каримнинг “Фурқон” сурасининг 20-охирги оятида “(Эй Муҳаммад). *Биз сиздан илгари юборган барча пайгамбарлар ҳам, шак-шубҳасиз, таом ер ва бозорларда юрар эдилар. Биз сизларнинг баъзиларингиз учун фитна – синов қилиб қўйдик* (яъни сизнинг оддий одамлар каби фақирона кун кечиришингиз бошқалар учун бир синовдир. Чунки агар Биз сизни бой-бадавлат қилиб қўйганимизда, улар сизга шу мол-дунёнгиз учун итоат қилган бўлур эдилар). **Сизлар** (Бизнинг бу синовимизга) **сабр қила олурмисизлар? Парвардигорингиз кўриб тургувчи бўлган зотдир**” [6, 248], деган изоҳ учрайди. Ҳадиси шарифда: “Кимки шошилмай, сабр, қаноат билан иш қилса, қилган иши тўғри бўлади”, дейилган.

Амир Темурнинг “Тузуқлар”ида ҳам Қуръони Каримнинг ёрқин изи, инсонни сабрли бўлишга ундайдиган кўплаб қимматли ўғитлар, сабоқлар учрайди [1, 3-166]: ”... Юмшоқлик қилишга тўғри келса, мулойимлик қилдим; қаттиққўлик ишлатиш вақти етса, қатъий чоралар кўрдим. **Шошилмаслик** керак ерда **шошилмадим**”, “... Оғзингга қон тўлса ҳам, душман олдида тупурма”, “... Бир кун келадик, золим ўз бармоқларини тишлайди”.

Дидактик кадрят сифатида қадим қадимдан ота боболаримиз сабр, чидам, қаноат, умид тушунчаларини эъзозлаб, ардоқлаб келишган.

1. Ҳазрат Алишер Навоий:

“Сабр била боғлиқ иш очилур,
Ишда ошиққан кўп тойилур.”

2. Юсуф Хос Ҳожиб:

“Ишга шошиб киришма, сабр қил, эҳтиёт бўл,
Шошилиб қилинган ишнинг охири вой бўлади.

Шошилиб қилинган ишлар ярамас бўлади,

Шошқалоқлик барча адашган кишилар иши,” – дея инсонни телбалиқдан сақланишга ундаган.

3. Низомий Ганжавий:

“Сабр билан банддан қутулар киши,

Сабр калит эрур бекилса иши,

Сабр қилмоқ била талх бўлса комим,

Сабр қаъбаси де сен менинг номим!” деб сабрни афзал билиб, уни муқаддас Қаъбага тенглаштиради.

Ижтимоий-сиёсий босқичда сабрли, қаноатли, чидамли ва бардошли бўлиш толерантликнинг ёрқин нишонасидир. Сабр ижтимоий маънода ақлни чархлаш бўлса, сиёсий маънода дипломатик мувозанатни сақлаш тимсолидир.

Тасаввуфда сабр тушунчаси замирида Комил Инсонни шакллантирадиган, уни эзгулик сари йўналтирадиган кўплаб қимматли фазилатлар мужассам, хусусан: *мулоҳазакорлик, кечиримлик, ҳиммат, инсонийлик, меҳр-оқибат, муруват, саховатпешалик* каби ўнлаб лексемалар бир мутлак лексема - толерантлик лексик бирлик атрофида бирлашиб, “ядро+қуршов+қуршов занжирлари” доирасида иерархик (поғонали, ўсувчан) равишда бир нуктага талпиниб тўкнашиб туради.

Политологик тушунча сифатида **толерантлик**, бу сиёсий ўзгаришлар даврида юрт чегараларининг дахлсизлигини таъминлаб, тинч ва осуда турмуш тарзига зиён етказмасдан, фаровон ҳаёт қуриш ва унда барча миллат халқларининг яйраб-яшнаб яшаши учун танланган аниқ бир йўл, восита, муҳим сиёсий тадбир ҳисобланади. Дунё ҳамжамияти билан тенг ҳуқуқли муносабат ўрнатиш, давлатни ташки сиёсий тутқунликдан озод этиш, иқтисодий муаммоларни бартафоз этиш, янги ижтимоий-сиёсий тафаккурни барпо этиш билан биргаликда жамиятни ва жамият аъзоларини, пировардига айтганда, халқнинг ривожланган буюк давлатлар сафидан жой олишини таъминлаш учун қўйилган залворли қадам, ақл-заковат, билим ва сиёсий тажриба маънолари англашилади.

Фалсафий нуктаи назардан Платоннинг ғоялар дунёси ҳақидаги таълимотига эътибор берайлик [7]. Унинг фикрича энг олий ғоя бу « фаровонлик» ғоясидир: “Фаровонлик моҳият эмас, лекин у ўзининг улуғворлиги ва қудрати ила моҳият чегарасидан устун туради”. “Фаровонлик ғоясисиз барча инсоний билимлар, у ҳатто мукамал бўлмасин, асоссиздир.”

Демокритнинг ахлоқий қарашлари ҳам шунга ўхшаш:

«Бир кишига бир нарса ёқимли бўлса, иккинчи кишига иккинчи нарса ёқимли бўлади, бироқ барча кишилар учун ёқимли ва фаровон, ҳақиқат биттадир» «Киши эзгулик иши тўғрисида чиройли гапириш ўрнига, унга интилиши керак» «Меъёр эзгу ва бахтли ҳаёт учун зарур» [7].

Демокритнинг маънавий позицияси оқиллик билан ажралиб туради. Оқиллик олий фазилат. Ақл тартибнинг мезонини ташкил этади. Яхшилик, бу - фойда. Меъёрдан ортиқ лаззатга берилган, чегарани билмаган кишиларни Демокрит ахлоқ ва тентак билиб, улар ўз кулфатларига ўзлари айбдор бўлишлари мумкин дейди. Фақат донишмандгина ўз эҳтиросларини енгиши мумкин.

Аристотелнинг ахлоқий қарашлари анча илғор: “Яхшилик – маълум даражада ўртамиёналикни ташкил этади, чунки у доимо ўртачага интилади. Комил кишилар бир хил бўлади, ёмонлар ҳар хил бўлади” [7]. Аристотель таснифлаган ахлоқий иллатлар ва фазилатлардан ҳам толерантликнинг маъно кираларини жадвалдан излаб топиш мумкин:

Фазилатлар	Иллатлар
Жасурлик, довжораклик	қўрқоқлик
Мўтадиллик	ўзини тия билмаслик
Сахийлик	хасислик
Савлатли бўлиш	такаббурлик, пасткашлик
Ҳимматли бўлиш	ҳимматсизлик
Мулойимлик	қўполлик
Тўғрилиқ (хақгуйлик)	ёлғончилик, такаббурлик
Дилкашлик	кўнгилқоралик
Меҳрибонлик	тошбағирлик
Адолатли бўлиш	адолатсизлик

Кўринадики, толерантлик лексемаси занжирида англашиладиган семантик майдоннинг социоллингвистик, парагматик, лингводидактик, компаратив, конгнитив, нейропсихологик, тарихий, диний ва фалсафий қатламларида “сема+семемалар”нинг рангбаранг жилоланишига дуч келинади. Бу занжирда сўз сеҳри нечоғлик сермаъно эканлиги инсонни ўзига лол қолдиради. Демак, агарда биз толерантлик, яъни бағрикенгликни лексемалар занжирида гипо-гипероним (мутлақ лексема) тарзида ифодаласак, “сабр” лексемаси унинг гипонимлар қаторидан жой олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Темура Тузуклари. СамДУ, 2008.
2. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар талқини, Тошкент, “Фан”. 2006, 3-123.
3. Ёшларда ижтимоий толерантликни юксалтириш масалалари. Илмий-назарий конференция материаллари, Бухоро. Тошкент, 2006. 2-266 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-т. М.: Изд. “Русский язык”, 1981, 6-б.
5. Муродов М. Соҳибқирон сабоқлари. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996. 3-166 б.
6. Куръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима, таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент, 248 б.
7. Кадимги ва Ўрта аср фалсафаси. Тошкент 2003. 40-41- б.
8. Lois-Jean Calvet. La sociolinguistique. Quatrième édition, PUF. Paris, 2003. P. 3-127.

УДК 81-13

НУТҚ ТЕМПНИНГ ФУНКЦИОНАЛ БЕЛГИЛАРИ ХУСУСИДА М.М. Газиева, ф.ф.б.ф.д. (PhD), Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. Мақолада интонация компонентларидан бири бўлган нутқ темпи ҳақида сўз юритилади. Нутқ темпининг социал ва гендер фарқланишидаги роли замонавий фонетик-экспериментал текширишлар орқали очиб берилди.

Калит сўзлар: интонация бирликлари, нутқ темпи, темпораллик, миллисекунд, пауза, социал фарқ, гендер фарқланиши

Аннотация. В статье освещается темп речи как один из основных компонентов интонации. Социальное и гендерное различие темпа речи исследовано экспериментальными методами.

Ключевые слова: интонационные единицы, темп речи, темпоральность, миллисекунда, пауза, социальное различие, гендерное различие

Annotation. The article discusses the matters of the speech tempo as one of the components of the intonation. The social and gender difference of the speech tempo is illustrated by experimental method.

Key words: intonation units, speech tempo, temporality, millisecond, pause, social difference, gender difference.

Интонация компонентлари ичида нутқ темпи нутқнинг ифодалилиги ва таъсирчанлигини белгилайдиган воситалардан бири саналади. У интонация бирлиги сифатида нутқнинг интонацион яхлитлигини таъминлашда иштирок этади. Дунё тилшунослигида йирик фонетист олимлар Л.Р.Зиндер, Т.М.Николаева, Л.К.Цеплитис, Н.Д.Светазаровалар интонациянинг структур бирликлари